

¹Д. Зүлкәпіл , ²Л.Т. Нуркатова

¹курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Zulkapil1982@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3987-551X>

²Әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президент жанындағы әлеуметтік-экономикалық зерттеулер орталығының басшысы, Қазақстан, Астана қ., e-mail: Lyazko@mail.ru

ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ КӨРСЕТУДІҢ ТҮРЛЕРІ, ОНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЛАРЫ

Аңдатпа. Соңғы жылдары Қазақстанда болып жатқан өзгерістер көптеген мәселелерді, соның ішінде әлеуметтік проблемаларды шиеленістірді. Олардың қатарына, әрине, зорлық-зомбылықтың әртүрлі формаларындағы, соның ішінде отбасындағы зорлық-зомбылықтың өсу проблемасын да жатқызуға болады. Әлеуметтану, денсаулық сақтау, криминалистика, құқықтану, баспасөз ұйымдарының деректеріне сүйенетін болсақ Қазақстандағы отбасылардың едәуір бөлігінде зорлық-зомбылық күнделікті, үйреншікті, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін өмір салтына айналып бара жатыр. Мақалада зорлық-зомбылық көрсетудің түрлері, оның себептеріне байланысты көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері мен мақалалары, тұжырымдамалары, көзқарастары және ой-пікірлері қарастырылды. Мақала жазу барысында шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері, ҚР статистикалық материалдары қаралып, соның ішінде: зорлық-зомбылықтың түрлері мен себептерін зерттеуде біршама ғалымдардың пікірлеріне тоқталды. К. Лоренц, Л. Берковиц, А. Басс, В. Крейхидің еңбектеріне сүйенсек, зорлық-зомбылық белгілі бір ұзақтығы, ұзындығы және кезеңдері бар процесс, сонымен қатар зорлық-зомбылық агрессияның ерекше түрі ретінде қарастырылған. Ленор Уокердің «үш фазалық теориясында» зорлық-зомбылық циклінің кезеңдері туралы тұжырымдамасы пайдаланылды. С. Пинкер, Р.У. Вернон, М.Е. Браун, Энн Бургесс пен Линда Холмстром және Т.А. Забелина, И.Д. Горшкова, И.И. Шурыгина, Л. Берковиц, П.Д. Павленок, Л.Я. Курочкина, Е.Ф. Лейченко және тағы басқа ғалымдардың еңбектері ерекше назар аудартады. Бұл авторлар зорлық зомбылықтың түрлерін, себептері мен салдарларын зерттей отырып, зорлық-зомбылық мәжбүрлі және заңсыз сипатқа ие екенін атап өтті.

Түйін сөздер: зорлық-зомбылық, агрессия, мәжбүрлеу, мінез-құлық, күш көрсету.

¹D. Zulkapil, ²L.T. Nurkatova

¹PhD student, department of sociology and social work,
Al-farabi National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail:Zulkapil1982@mail.ru
²doctor of sociological Sciences, Professor,
Kazakhstan Astana, e-mail:Lyazko@mail.ru

Types of Violence, its Causes and Consequences

Abstract: the changes taking place in Kazakhstan in recent years have exacerbated many problems, including social ones. These, of course, include the problem of increasing violence in various forms of violence, including in the family. According to sociological, health, criminology, law, press organizations, in a significant part of families in Kazakhstan, violence becomes a daily, habitual, transmitted from generation to generation way of life. The article discusses the forms of violence associated with its causes, works and articles, concepts, views and opinions of many foreign and domestic scientists. During the writing of the article, the works of foreign and domestic scientists, statistical materials of the Republic of Kazakhstan were considered, including the opinions of some scientists on the study of forms and causes of violence. K. Lorenz, L. Berkowitz, A. bass, V. According to the writings of kreih, violence is considered as a process with a certain duration, length and periods, as well as a special kind of aggression of violence. Lenore Walker's three-phase theory used the concept of stages in the cycle of violence. Special attention is paid to the works of S. Pinker, R. W. Vernon, M. E. brown, Anne Burgess and Linda Holmstrom, etc. I. I. Shurygina, L. Berkowitz, P. D. Pavlenok, L. ya. Kurochkina, E. F. leichenko and other scientists. These authors, studying the types, causes and consequences of violence, noted that violence is forced and illegal.

Key words: violence, aggression, use of force, cruelty, behavior, coercion.

¹Д. Зулкапил, ²Л.Т. Нуркатова

¹2 курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail:Zulkapil1982@mail.ru

²доктор социологических наук, профессор, руководитель отдела
социально-экономических исследований, Қазақстан, Астана г., e-mail:Lyazko@mail.ru

Виды насилия, его причины последствия

Аннотация. В последнее время изменения, происходящие в Казахстане, начали обострять многие проблемы, в том числе и социальные. К их числу можно отнести проблемы роста семейного насилия. Если основываться на сведениях, полученных в таких сферах как социология, здравоохранение, криминалистика и средства массовой информации, то можем заметить, что во многих семьях Казахстана семейное насилие стало обыденным образом жизни, передающимся от поколения в поколение. В этой статье приведены определения понятия «семейное насилие», точки зрения многих ученых о семейном насилии, а так же рассмотрены виды, формы и причины семейного насилия. При изучении причин и форм семейного насилия рассматривались различные взгляды зарубежных и отечественных ученых, а также были использованы материалы Агентства статистики РК. По мнению Лоренца, Берковица, Баса, насилие – это длительный процесс, состоящий из нескольких этапов, и особая форма проявления агрессии. В трехфазной теории Уокера Ленора рассмотрены концепции цикловых этапов семейного насилия. Особое внимание было уделено научным трудам Пинкера, Вернона, Брауна, Энн Бургеса и Линды Холмстрома, Забелиной Т.А., Горшковой И.Д., И.И. Шурыгина, Л. Берковиц, П.Д. Павленок, Л.Я. Курочкина, Е.Ф. Лейченко и др. ученых. Эти ученые исследуя виды и причины проявления семейного насилия пришли к выводу, что семейное насилие приобретает принуждающий и незаконный характер.

Ключевые слова: насилие, агрессия, применение сил, жестокость, поведение, принуждение.

Кіріспе

Соңғы жылдары Қазақстанда болып жатқан өзгерістер көптеген мәселелерді, соның ішінде әлеуметтік проблемаларды шиеленістірді. Олардың қатарына, әрине, зорлық-зомбылықтың әртүрлі формаларындағы, соның ішінде отбасындағы зорлық-зомбылықтың өсу проблемасын да жатқызуға болады. ПМ статистикасына сәйкес, ауыр қылмыстардың 40%-ы әйелдерге отбасында жасалады. Зорлық-зомбылықтың 70%-ы әйелдер мен балалар зардап шегеді. Әрбір қырық минут сайын әйелдердің біреуі күйеуінің немесе әріптесінің қолынан қаза табады. Отбасындағы зорлық-зомбылық проблемасы қоғамдағы өзара қарым-қатынастардағы дисгармония мен ауытқуларды бейнелейді. Зорлық-зомбылық бұл әйел немесе балаға қатысты ауырсыну мен жарақат тудыратын физикалық әрекеттер ғана емес, психологиялық зорлық-зомбылық болуы мүмкін. Отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесі шешілгеннен алыс және осындай тәжірибені басынан кешірген клиенттермен әлеуметтік жұмыс ерекшеліктеріне назар аударуды талап етеді. Елімізде экономикалық және әлеуметтік тұрақсыздықты сипаттайтын қазіргі жағдайында әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың пайда болуы әбден негізделген болып саналады. Бұдан басқа, теледидар фильмдерінде, жаңалықтар бағдарламаларында зорлық-зом-

былықты насихаттайтын БАҚ-тың әсерін атап өту қажет. Сондықтан қазіргі қоғам жағдайында әйелдерге қатысты әртүрлі девиантты мінез-құлықтың пайда болуы заңды болып табылады. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық зардап шеккендердің өмірінде де, қоғамның өзінде де көптеген проблемалардың пайда болуына алып келеді.

Негізгі бөлім

Зорлық-зомбылық – жеке, топтық, әлеуметтік, мәдени және ортадағы факторлардың әсерінен туындайтын мінез-құлықтағы кешенді өзара іс-қимылдың нәтижесі болып табылатындығы көптеген ғалымдардың тұжырымдамалық бағыттары негізінде зерттелген болатын. Зорлық-зомбылық мәселесімен айналысатын мамандар үшін зорлық-зомбылық жағдайының қалай дамып жатқанын түсіну маңызды болып табылады. Бұл үшін «үш фазалық теория» деп аталатын тұжырымдамаға сүйенеміз. Бұл теорияны алғаш рет Ленор Уолкер тәжірибелік іс-қимыл барысында жәбірленушілермен зорлық-зомбылық оқиғаларының циклын анықтаған «Жәбірленген әйел» атты кітабында көрсетті. (Walker, 1980: 288)

Ленор Уокер зорлық-зомбылықтың барлық жағдайын «үш фаза» қағидаты бойынша жұмыс істейтін жүйе ретінде қарастыруды ұсынады.

Зорлық-зомбылық циклі басқа да әлеуметтік мәселелер сияқты төмендегі үш кезеңнен тұрады:

«Шиеленіс кезеңі» ашудың жекелеген жарылыстарымен сипатталады. Мұнда адам әдетте, жағдайды бұзуға тырысып, тыныштықпен әрекет етуге тырысады. Олар сондай-ақ өздерін қорғауға тырысады. Зорлық-зомбылыққа ұшыраған адам өзін күйзелісті көңіл-күйге түсіп, мазасыздықты сезінеді. Және де құрбанға бұл кезеңде көмек пен қолдау көрсету тиімді болып табылады;

«Жарылыс кезеңі». Бұл кезең эмоциялық жарылыстар мен зорлық-зомбылық түріндегі физикалық әрекеттермен, күреспен, соққылармен, дау-жанжалдармен, тұрақты сынмен, агрессордың тарапынан талап етумен сипатталады, жазаны уәде етеді. Жәбірленуші қорқыныш сезінеді, кейде тіпті қасіретін сезеді. Бұл екіден жиырма төрт сағатқа созылатын ең қысқа кезең. Осы кезеңде немесе осыдан кейін жәбірленуші полицияға, әлеуметтік қызметтерге, дағдарыстық орталықтарға және медициналық көмек көрсету орталығына көмек сұрап жүгінуі мүмкін;

«Татуласу кезеңі» немесе «Бал айы». Агрессор бұл кезеңде кешірім сұрауы мүмкін, ерекше мейірімділік танытады, оның сүйіспеншілігіне көз жеткізіп, өкінеді және болған жағдайдың ешқашан қайталанбайтынына уәде береді, бірақ сонымен бірге әйелді зорлық-зомбылыққа түрткі болғаны үшін айыптауы да мүмкін. Бұл жағдай жәбірленушіге жағдайды өзгертуге үміт береді. Алайда, бірнеше уақыттан кейін, «татуласу кезеңі» қатадан 1-кезең «шиеленісу кезеңіне» ұласып, ары қарай қайталана беруі мүмкін.

Бұл көріністердің бәрі зорлық-зомбылықтың барлық түріне тән. Бүгінгі таңда олардың бірнешеуі бар. Қоғамда да, әдебиетте де ең кең таралған зорлық-зомбылықтың бірнеше түрі бар. Оларға төменде жеке-жеке тоқталып өтсек болады.

1. Психологиялық (психикалық) немесе эмоционалды зорлық-зомбылық.

Бұл тұлғаның жас ерекшеліктеріне сәйкес келмейтін талаптарды ұсыну, дәлелсіз айыптауды насихаттау, қадір-қасиетін қорлау, ұнатпау, ұнамсыздық, ауызша қорлау, қауіп-қатер, алдау, олардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу, сондай-ақ психикалық дамудың бұзылуына алып келетін бір-біріне тұрақты немесе мерзімді теріс әсер ету.

Мұндай зорлық-зомбылықтың белгілері мыналар:

– үнемі сынайды, айғайлайды немесе ренжітеді;

– намысына тиетін сөздер айтып, мазақ етеді;

– жазалау ретінде ол адамның нәзік сезімдеріне назар аудармайды;

– жұмысқа немесе мектепке баруға тыйым салады;

– айла-шарғы, өтірік пен келіспеушіліктерді пайдаланады;

– туыстарын және достарын ренжітеді;

– туыстарымен немесе достарымен қарым-қатынас жасауға тыйым салады;

– кез келген байланыс құралдарын пайдалануға мүмкіндік бермейді;

– қоғамдық орындарда қорлаушылық іс-әрекеттер жасайды;

– үйден қууға немесе кетіруге қорқытады;

– жан-жақты бақылау. (Карл, 2011:85).

Психологиялық зорлық-зомбылықтың басқа зорлық-зомбылықтан ерекшелігі, қатысушылар өздері өз қимылдарын немесе әрекеттерін соңына дейін толық түсінбейді. Адамдар өзінің сезімімен екінші жаққа сенімді болғаны соншалықты, екінші жақтың агрессиясын байқамайды. Психологиялық ықпалдар аяқталғаннан кейін келесідей салдарлар болуы мүмкін:

– невротикалық күйзеліске ұшыраған серіктес;

– сананың шатасуы;

– адамға қолдау қажет болған кезде, ол адамда үмітсіздік сезім пайда болады.

Стивен Пинкер психологиялық тұрғыдан зорлық-зомбылық мәселесінің теориялық аспектілерін зерттей келе, зорлық-зомбылық себептері – бұл адамдардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері мен патологиясының салдары деп тұжырымдайды. (Рубинштейн, 2012 <http://www.rubstein.ru/lib/nasilie.html>).

Қазақстанда Ұлттық экономика министрлігі статистика комитетінің Қазақстандағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты іріктемелі зерттеуінде, 2016 жылғы статистикалық көрсеткіштер бойынша психологиялық зорлық-зомбылыққа ұшырағандар 20,6%-ды құраған екен. (Статистикалық жинақ, 2016:37)

2. Физикалық зорлық-зомбылық – адам денесіне тікелей әсер ететін зорлық-зомбылық: ұрып-соғу, жарақат алу, азаптау және оның салдарынан зардап шеккен адам денсаулығына зиян келеді. Бұл зорлық-зомбылық спектрі кең: соққыға жығудан өлтіруге дейін. Физикалық зорлық-зомбылық медициналық сараптама деректерінің негізінде оңай анықталады. (Забелина, 2001: 35)

Осындай зорлық-зомбылықтың қоғамда немесе отбасында ең көп таралған белгілері:

– ұрып-соғу;

– соққы және ұру арқылы ауырсынуды тудыру;

– қауіп-қатерге барады, мысалы, машинаны басқаруда қауіпсіздікті ескермейді;

– қарумен қауіп төндіреді немесе жарақаттайды;

– адамды қауіпті жерлерге қалдырады;

– түнде ұйықтауға жол бермейді;

– азық-түлік және басқа да қажетті тауарларды сатып алудан бас тартқызады;

– басқа тұлғаның мүлкіне зиян тигізеді;

– туыстарына немесе достарына зиян келтіру қаупі бар.

Бірақ, сонымен қатар, физикалық зорлық-зомбылыққа ересек тұлғаны немесе баланы есірткі, алкоголь, улы заттар немесе «мас күйінде зиян келтіретін дәрілерді» қолдануға тарту іс-әрекеті де кіреді (мысалы, дәрігердің тағайындауынсыз ұйықтау таблеткаларын қолдану).

Зорлық-зомбылықтың бұл түрі бойынша Қазақстанда Ұлттық экономика министрлігі статистика комитетінің деректеріне сүйенсек, 2016 жылы 16,2%-ы физикалық зорлық-зомбылыққа ұшыраған. (Статистикалық жинақ, 2016:37).

3. Сексуалдық зорлық-зомбылық – адамның жыныстық қолсұғылмаушылығына немесе жыныстық еркіндігіне қауіп төндіретін құқыққа қарсы қасақана іс-әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы іс-әрекеттер. (Республикалық құқықтық ақпарат орталығы 2012). Қазақстанда Ұлттық экономика министрлігі статистика комитетінің Қазақстандағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты іріктемелі зерттеуінде, 2016 жылғы статистикалық деректер бойынша, сексуалды зорлыққа ұшырағандардың үлесі 3,6%-ды құраған. (Статистикалық жинақ, 2016:5).

Құрбандарда зорлаудан кейін немесе зорлау әрекеттері, немесе сексуалдық зорлық-зомбылықтың басқа да түрлеріне ұшырағаннан кейін, 1974 жылы психологтар Энн Бургесс пен Линда Холмстромның сипаттаған «зорлаудың зақымдану синдромына» жиі ұшырайды. Және сексуалды зорлық-зомбылықтан кейінгі кезеңдердің бірі көрініс береді және осы уақыт ішінде бірнеше аптадан кейін жалғасуы мүмкін келесі белгілер пайда болады:

Экспрессивті реакция. Жәбірленуші тынышсыз және ашық эмоцияларды көрсетеді. Қатты толқып немесе истерикаға түсіп, тоқтамай жылауы немесе ұстамсыз қорқыныш сезіміне тап болады;

Эмоциялық бақылау. Жәбірленуші барлық эмоциялардан айырылып, «ештеңе болмады» және «бәрі жақсы» деген секілді әрекет етеді.

Осындай тыныш реакция жәбірленушінің үрейін немесе сенімсіздігін тудыруы мүмкін, бірақ шын мәнінде бұл ең күшті эмоционалды сілкіністің көрінісі;

Дезориентация. Жәбірленуші күшті дезориентацияны, шатасымды сезінеді. Еш нәрсеге шоғырлана алмайды, тіпті кішігірім де қарапайым және күнделікті істермен де айналыса алмай қалады. Жиі жәбірленуші не болғанын есіне түсіре алмайды, болған жайт туралы айтса, нақты қателерге жол береді және қателеседі. Дегенмен, бұл сондай-ақ соққы күйінің типтік көрінісі болып табылады. (Морозова, 2009 <http://2beyoung.ru/readme/>)

Экономикалық зорлық-зомбылық – адамды заңмен көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру. Қазақстанда 2016 жылғы статистикалық көрсеткіштер бойынша, зорлық-зомбылықтың бұл түріне ұшырағандардың үлесі 6,3%-ды құраған. (Статистикалық жинақ, 2016:7)

Бұл жиі психикалық зорлық-зомбылықтың көрінісі ретінде саналады, себебі ол бұзылыстың өте ұқсас тактикасын қамтиды. Негізгі көріністері мыналар:

– әрқашан міндетті түрде ақша сұрау;

– адамға келтірілген шығындар туралы есеп беруі;

– үнемі айыптау (тәуелділік);

– оқуға, жұмысқа, мансаптық өсуге кедергі келтіру;

– көрсетілген қызмет үшін шағын сомаларды беру;

– егер адам ақшалай көмек сұраса, оған қиын талаптар қояды.

Осылайша, зорлық-зомбылықтың әрбір түрі өз ерекшеліктеріне ие болады және қауіпті, өйткені адамдар зиянды толық түсінбейді және кейде олар өз іс-әрекетін толықтай қалыпты және дұрыс деп санайды. (Горшкова, Шурыгина, 200:76)

Жалпы, зорлық-зомбылық – көнеден құрығын жимай келе жатқан көлеңкелі құбылыс. Қай кезде де қоғамның мінсіз болмағаны белгілі. Өкініштісі, көп жағдайда зорлық-зомбылықтың құрбаны нәзік жанды әйелдер мен балалар болып жатады. Өйткені әйел – әлсіз, бала – қорғансыз.

Ал, енді балалар мен әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың себептері мен салдарларына тоқталып өтейік.

Адамдар зорлық-зомбылықтық мінез-құлықпен бірге туылмайды. Олай болса зорлық-зомбылықтың нақты себептері қандай? Неге адамдар жақын адамдарға қатыгездік танытады?

Зорлық-зомбылықтың барлық жағдайларын және себептерін толық түсіндіре алатын бірыңғай теория жоқ. Алайда, адам табиғатының күрделілігін, халықтың әлеуметтік өзара әрекеттесу сипаттамаларын және әлеуметтік құрылым ретінде отбасының ерекшеліктерін, олардың әртүрлілігін, сондай-ақ адамның жеке ерекшеліктерін және өзара байланысты болған жағдайдағы ауытқулар зорлық-зомбылықты тудыруы мүмкін екенін ескеру қажет. Осы жағдайлардың барлығы бірлікте қарастырылуы керек, олар адамдарға және олардың әрекеттеріне үлкен әсер етеді.

Жалпы, зорлық-зомбылықтың пайда болу себептерін үш топқа бөліп көрсетуге болады:

Бірінші себептер тізімі:

- дұрыс емес тәрбие;
- балалық шағында қатыгез қарым-қатынас;
- алкоголизм және маскүнемдік;
- адамның жеке қасиеттерінің ерекшеліктері.

Екінші себептер тізімі:

- отбасындағы түсінбеушілік;
- ұнатпау;
- сәтсіз неке;
- психикалық бұзылулар мен аурулар;
- әлеуметтік және қаржылық жағдай (жұмыссыздық, кедейлік, төмен кірістер).

Үшінші себептер тізімі:

- руханилық пен адамгершіліктің төмен деңгейі;
- жазасыздық;
- физикалық әлсіздік және эмоционалдық қорқыныш;
- ерлердің шовинизмі;
- зинақорлық;
- БАҚ-тың әсері.

Өз шығармаларында П.Д. Павленок отбасылық зорлық-зомбылықты және кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықты қарастырады. Ол проблеманың пайда болуын әлеуметтік-мәдени жоспарда талдайды, оның пайда болуының негізгі себептері мен қазіргі заманғы қоғамдағы даму заңдылықтарын айқындайды. Оның пікірінше, проблеманың негізгі көздері – әлеуметтік қоғам және гендерлік стереотиптер. (Павленка, 2009:272)

Біріншіден, зорлық-зомбылықтың әлеуметтік-мәдени сипатқа ие болуы, отбасылық қарым-қатынастың мәні туралы стереотиптік идеялардың ажырамас бөлігі болуы, тәрбиемен қабылданатын, сыртқы әсерлердің туындауы, осылайша, олардың жалғыз мүмкін моделі болуы мүмкін.

Екіншіден, балалар мен жасөспірімдерге қатыгездікпен қарау жеке адамның немесе

адамдардың жеке өмірлік тәжірибесінің нәтижесі болуы мүмкін және осылайша олар үшін мұндай қарым-қатынас типін әмбебап деп санауға болатын моральдық-психологиялық негіз пайда болады.

Үшінші себеп, ерте кезден бастан өткерген келеңсіз жағдайлар өзінің балалық комплекстерінің пайда болуына әкелетін «бала кездегі травма» себебімен байланысты.

Төртінші себеп, индивидтің жеке қасиеттерімен, яғни оның дұрыс тәрбиеленбегендігінің нәтижесімен байланысты.

Отбасындағы зорлық-зомбылыққа ықпал ететін түрлі факторларды қарастырған ғалым Майкл Е. Браун жағдайлық (бұзылған отбасылық қатынастар, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, баланың қалаусыздығы) және құрылымдық (жұмыссыздық, әлеуметтік оқшаулау, қаржылық қиындықтар) стресстер отбасындағы зорлық-зомбылықты тудыруға себеп болады деп санайды. (Ванханен, 2014:288).

Балаларға қатыгездікпен қараудың себептері мыналар болып табылады: жұмыссыздық немесе материалдық қауіпсіздіктің төмендігі, бір немесе екі ата-ананың алкоголизмі, жалғыздық немесе бұзылған неке; шиеленісті арттыратын күрделі тұрғын үй проблемалары; ата-аналардың ашушандығы немесе өмір сүру жағдайына көңілі толмау; физикалық немесе психикалық әлсіздік; ата-ананың эгоизмі, ойын-сауыққа деген ұмтылысы; баламен байланыста болмауы; шамадан тыс талапшылдық; басқа баланың тууы; балалар санының көп болуы; баланың қажетсіз туылуы (мысалы, некеге отыруға мәжбүрлеу себебі ретінде); физикалық және ақыл-ойы кемістігі бар баланың тууы; баланың өзіндік мінез-құлқы: қырсықтық, белгіленген режимді орындаудан әдейі бас тартуы, балалар мекемелеріне бару, ұрлық, өтірік және т.б. (Руднева, Павленок 2010: 264) Балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың зардаптары балалардың бір-бірімен қарым-қатынасында қатыгездікке алып келеді. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің кәмелетке толмағандар арасындағы және олардың арасындағы құқық бұзушылық жағдайларын талдау бойынша, зорлықтан зардап шеккен балалардың 37%-ы нашар отбасыларда тәрбиеленген. Ең көп қылмыс жазда (шамамен 58%), яғни, демалыс кезеңінде балалар мен жасөспірімдер, әдетте, жұмысқа орналастырылмаған және өздері қараусыз қалдырған уақытта орын алған. (Анализ статистических данных о состоянии правонарушений среди несовер-

шеннолетних и в отношении них за 2016-2017 года, 2017: 11) Дәл осы кезеңде ата-аналар мен тәрбиешілердің бақылауынан тысқары болып қалады, бұл зорлық-зомбылықты, оның ішінде сексуалдық қылмыстарды жасайтын тәуекелдерді арттырады.

Осындай себептердің нәтижесінде балалар зорлық-зомбылық құрбанына ұшырап, соның салдарынан неше түрлі зардаптарды басынан кешіріп жатыр.

Стивен Пинкер психология тұрғысынан зорлық-зомбылық мәселесінің теориялық аспектілерін зерттейді және зорлық-зомбылық себептері адамдардың әлеуметтік-психологиялық сипаттамалары мен патологиясының салдары болып табылады деп бекітеді. (Подойникова, 2003:14-17)

Балаларға қатыгездікпен қарау және олардың мүдделерін елемейтін әртүрлі типтері мен түрлері болуы мүмкін, бірақ олардың нәтижесі әрқашан: денсаулыққа, баланың дамуына және социализациясына елеулі зиян, өміріне жиі қауіп төндіреді. Зорлық-зомбылық құрбаны болған балалар дамуда артта қалады, әртүрлі физикалық және психо-эмоционалдық бұзылулардан зардап шегеді.

Кез келген зорлық-зомбылыққа қатысты ең әмбебап және қатал реакция – өзін-өзі бағалаудың төмендігі, бұл зорлық-зомбылықпен байланысты психологиялық бұзушылықтардың сақталуы мен нығаюына ықпал етеді.

Өзін-өзі төмен бағалайтын адам кінәлі, ұят сезімін сезінеді. Ол «сен бәрінен нашарсың» деген үнемі өздерін төмен санаушылық сезімімен сипатталады. Осыған байланысты, баланың басқаларға құрмет көрсетуі, табысқа жетуі және құрдастарымен қарым-қатынас жасау қиын. Ересектер өмірінде зорлық-зомбылықтың салдары психосоматикалық аурулар түрінде, түрлі бұзылушылықтар (есірткілер, алкоголь, дәрілік заттар), өз денесін қабылдамаумен байланысты әртүрлі бұзушылықтар түрінде көрініс табады. Серіктеспен жыныстық қатынаста бұзушылықтар байқалады.

Балалық шақтағы зорлық-зомбылық ұзақ мерзімді салдарға әкеліп соғады, бұл көбінесе өмірдің соңына дейін әсер етеді. Бұл нақты отбасылық қарым-қатынастарды, ерекше өмір сценарийлерін қалыптастыруға үлес қосуы мүмкін. Балалық шағында зорлық-зомбылыққа ұшыраған адамдар, әдетте өз отбасындағы жақындарына агрессия және зорлық-зомбылыққа бейімділікті танытады.

Зорлық-зомбылық зорлық-зомбылықты тудырады, көптеген зерттеулердің жинақталған

нәтижелері зорлық-зомбылық циклы түсінігінің пайда болатынын дәлелдейді.

Кез келген зорлық-зомбылықты бастан кешкен балалар социализацияда қиындықтарды бастан кешеді: олар ересектермен қарым-қатынасты бұзып, құрдастарымен жақсы қарым-қатынаста болмайды, мектепте беделге ие болу үшін жеткілікті білім мен ақылдылыққа ие емес және т.б. Зорлықтан зардап шеккен балалардың проблемаларын шешу жиі қылмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық емес орталарда кездеседі және бұл жиі алкоголь мен есірткіге тәуелділігін қалыптастырумен байланысты, олар ұрлауды және басқа да қылмыстық әрекеттерді жасайды.

Жоғарыда айтылғандай, кез келген зорлық-зомбылық түрі балалар мен жасөспірімдерде қоғам үшін жағымсыз және тіпті қауіпті ететін жеке және мінез-құлықтық ерекше қасиеттерді қалыптастырады.

Қоғам үшін балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың салдары, бірінші кезекте, балалар мен жасөспірімдерді өлтіру немесе олардың суицидтері нәтижесінде адам өмірін жоғалтуда, сонымен қатар, бұл адамның психикалық және физикалық денсаулығын бұзуынан, кәсіби деңгейі мен білім деңгейінің төмендеуінен, қылмыстық әрекетке байланысты қоғамның өнімді мүшелерінің жоғалуынан көрініс табады. (Vernon, 1998:228)

Америкалық психолог, адам агрессиясының мәселелерін зерттеген ғалым Леонард Берковиц «Агрессия: себептері, салдары және бақылау» атты кітабында зорлық-зомбылықтың себептерін қарастырып өтеді.

Ғалымның пікірінше, зорлық-зомбылықтың себептері (факторлары):

- психопатикалық (ата-аналар мен балалардың зорлық-зомбылыққа бейімділігі);
- әлеуметтік (сыртқы (әлеуметтік) факторлардың әсері: кедейлік, жұмыссыздық, әлеуметтік оқшаулау, төмен білім беру мен мәдени деңгейі);
- психоәлеуметтік (зорлық-зомбылық факторлары құрылымдық, ситуациялық және коммуникативті болып бөлінеді, коммуникативті факторлар шешуші болып табылады) (Берковиц, 2001:512)

Балалармен қатар, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық себептерін де қарастыруға болады, олар шартты түрде үш топқа бөлінеді:

- ер адамның мінез-құлқының сипатына және оның жеке өмірінің тарихына негізделген себептер;
- әйелдің өмірі мен оның жеке қасиеттерінің тарихынан туындайтын себептер;

– неке қатынастарының ерекшеліктеріне байланысты себептер.

Әйелдер үшін өз ата-анасының отбасыларындағы қолайсыз өмір жағдайының себептері де қауіп факторлары ретінде әрекет етеді. Ал, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық құрбандардың өмірінде де, қоғамда да көптеген проблемаларға әкеп соғады. Әлеуметтік тұрғыдағы теориялық көзқарастар бойынша, отбасындағы зорлық-зомбылыққа басты көзқарас гендерлік теңсіздікті зорлық-зомбылықтың негізгі себебі деп санайтын патриархаттық теориямен сипатталады. Американдық әлеуметтанушы К. Левинсонның мәдениетаралық зерттеуі бұл теорияны растайды. Зерттеу 9 елде жүргізілді, ол жерде ерлері отбасылық деңгейде материалдық ресурстарды басқаруға және шешімдер қабылдауға ие, ал әйелдері болса барлық құқықтардан айырылған, бұл әйелге қатысты зорлық-зомбылықтың себебі деп түсіндіріледі. (Walters, Park, 1964:276)

Қоғамда гендерлік мінез-құлықты әлеуметтік реттеудің дәстүрлі әдістері бар. Мысалы, қоғамда жалғызбасты немесе ажырасқан әйелдің болуы «қауіпті», әйелдің өмірі қоғам тарапынан моральдық және психологиялық зорлық-зомбылық болып табылатын жалпықоғамдық қызығушылық және бақылау объектісіне айналады. Кейде бұл жағдайға төтеп беру күйеуі немесе серіктесі тарапынан болатын физикалық зорлықтан да қиын. Сондықтан, әйелдер жәбірлеуші-күйеуінен құтылған әйел атағы, қоғам тарапынан болатын зорлықтың объектісі болудан гөрі отбасындағы қатыгездікке шыдауды артық санайды. Бұл жалғыз немесе ажырасқан мәртебесі бар әйелдер үшін жағымсыздық себептерінің бірі.

Зорлау, дене жарақаты және т.б. зорлық-зомбылық түрлері зорлық құрбандары болған әйелдердің денсаулығына зиян тигізеді. Атап айтқанда:

– түрлі ауырлықтағы дене жарақаттарын тудырады;

– арнайы құралды қолданбай жыныстық қатынасқа мәжбүрлеу (жыныстық жолмен берілетін ауруларға, жоспардан тыс жүктілікке және т.б. әкеп соғуы мүмкін);

– созылмалы ауруларды шиеленістіру;

– стресс;

– депрессия.

Жүкті әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық жағдайында бұл:

– ерте босанушылық;

– анемия;

– инфекциялар;

– өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттеріне әкеп соқтырады.

Медициналық проблемалармен қатар, әйелдер психологиялық проблемаларды бастан кешіреді. Зорлық-зомбылықтың кез келген түріне ұшыраған әйел көп жағдайда ситуацияларға келесі түрде жауап береді:

– әйел күйзеліске ұшырайды, өз басынан өткен жағдайдан ұялады;

– әйел адам басынан өткен жағдайға өзін кінәлайды немесе зорлық-зомбылықты қалай тоқтатуға болатынын білмедім деп санайды;

– әйел адам өзін еркектің мінез-құлқы үшін жауаптымын деп санайды.

Зорлық-зомбылықтың нәтижесі, әдетте, стресстік, қоғамнан өзін-өзі оқшаулау, өзін-өзі өлтіру әрекеттері, сонымен қатар, өзін төмен санау мен қорлау сезімі болып табылады.

Зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдер жиі әлеуметтік өмірден ажыратылған болуы мүмкін. Атап айтқанда, бұл әйелдің уақытша еңбекке жарамсыздығы болуы мүмкін. Көбісі зорлық-зомбылықты бастан кешіргеннен кейін балалы болғысы келмейді, сонымен қатар, әйел некеге тұрғысы келмейді.

Әйелге қатысты зорлық-зомбылық тұтастай алғанда қоғамдағы жағдайды, яғни әлеуметтік көрсеткішті көрсетеді. Әйелдердің, әдетте, олардың заңды құқықтарын білмеуі және тиісінше, зорлық-зомбылықпен күресе алмауы негізгі әлеуметтік қайшылық болып табылады.

Зорлық-зомбылық мәселесіне қатысты зерттеу «ARASHA» дағдарыстық орталығындағы зорлық-зомбылық құрбандарымен жүргізілген мақсатты сұрау сауалнамада «Сіздің отбасыңызда зорлық-зомбылықтың пайда болуына қандай басты факторлар әсер етті?» деген сұрақ қойылған болатын. Респонденттердің жауабы бойынша, сұрау алынған әйелдердің 5-уі отбасындағы әлеуметтік-экономикалық жағдай, яғни қаржылық тұрғыдан жетіспеушілік кесірінен ұрыс басталып, соңы күйеуі тарапынан агрессияға алып келетінін айтса, 4-уі күйеуі тарапынан зорлық-зомбылықтың пайда болуына әсер еткен негізгі фактор ретінде алкогольді ішімдікті санады. Әңгімелесу барысында олар жұбайлары әр кеш сайын кем дегенде 1 литр пива ішетінін атап өтті. Ал, қалған 1-уі өз күйеуінің қызғанышқа бейімді екенін және жиі осы себепті жанжалдар жасайтынын айтса, 3-уі отбасында гендерлік стереотиптерге байланысты түсініспеушіліктер пайда болып, күйеуі әйелін өзіне «бағынышты» деп санайтынын атап өтті. Яғни, туғаннан қанға сіңген және қоғамның

әлеуметтік-мәдени, рухани, ұлттық дәстүрлерімен байланысы бар ер адам мен әйелдің рөлдерінің стереотиптері физикалық тұрғыда әлсіз адам «құрбан» ретінде қабылданады деп түсіну де өз әсерін тигізеді.

Қорытынды

Жалпы, қорытындылай келе, зорлық-зомбылықтың түрлерін, себептері мен салдарын зерттей келе, зорлық көрсетудің бірнеше түрі бары, ал оның ішінде отбасында ең кең таралғаны физикалық, психологиялық және моралдық зорлық-зомбылық екенін байқаймыз. Бұл жүргізілген 2 бөлек жағдайдағы зерттеуден қоғамдағы зорлық-зомбылық мәселесінің себептері белгілі бір жағдайға байланысты әр түрлі көрініс табатынын аңғарамыз. Бастысы, адам табиғатының күрделілігі, халықтың әлеуметтік өзара әрекеттесу сипаттамалары және әлеуметтік құрылым ретінде олардың отбасының ерекшеліктері, олардың әртүрлілігі, сондай-ақ адамның жеке қасиеттері және өзара араласқандағы ауытқулар зорлық-зомбылықты тудыруы мүмкін екендігіне назар аудару қажет. Осы жағдайлардың барлығы бірлікте қарастырылуы керек, себебі олар адамдарға және олардың әрекеттеріне үлкен әсерін тигізеді.

Және де зорлық көрсетудің салдары көптеген психологиялық ауытқушылықтар мен созылмалы ауруларды шиеленістіруге, стрестік жағдайларға, депрессияға және соңында өз-өзіне қол жұмсауға дейін апарады. Ал оның алдын алуда дағдарыстық орталықтар әйелдерді серіктестерінің тұрақты қысымынан қорғауға бағытталған шаралардың бірі болып табылады.

2017 жылы отбасылық зорлық-зомбылық құрбандарына арналған барлығы 28 дағдарыс орталығы жұмыс істейді, олардың 17-інің баспанасы (приют) бар (әдетте, облыс орталықтарында орналасқан).

Аймақтарда мұндай орталықтарды ынталандыру және дамыту үшін әкімдерді бағалау критерийлерінің бірі ретінде бірқатар ашық орталықтар енгізу ұсынылады, себебі жергілікті атқарушы органдар бюджет қаражаты есебінен дағдарыс орталықтарының ашылуына және қолдау көрсетуге заңды.

Зорлық-зомбылық отбасының жеке мәселесі емес, бұл бүкіл қоғамның ағзасындағы әлеуметтік зиянды құбылыс. Жұмыссыздық, құқық бұзушылық және басқа да заңсыз әрекеттер отбасындағы қарым-қатынас дәрежесіне тікелей байланысты. Сондықтан мемлекет бұл мәселеге елеулі назар аударып, нақты қадамдар жасауы керек.

Әдебиеттер

- Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль [Текст] /Л. Берковиц. – СПб.: Прайм ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
- Горшкова И.Д., Шурыгина И.И. Насилие над женами в российских семьях. – М., 2003. – 76 с.
- Забелина Т.А. Женщина и насилие. /Т.А. Забелина – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 105 с.
- Лейченко Е.Ф. Происхождение государства: договорная теория и теория насилия. – Иркутск, 2005. – 21с.
- Морозова Е. Изнасилование и сексуальное насилие: законодательство, психология и социальные причины /Е. Морозова /[Электронный ресурс]. – Электр. дан. – Режим доступа: <http://2beyoung.ru/readme/> 2009 141.
- Николаева С.Б. Насилие над детьми в семье //Региональная Политика. Экономика – 1999. – №5. 79-83 с.
- Комитет по правовой статистике и специальным учетам ГП РК. Анализ статистических данных о состоянии правонарушений среди несовершеннолетних и в отношении них за 2016-2017 года. – Астана, 2017. – 18 с.
- Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті. Қазақстанда әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты іріктемелі зерттеу / статистикалық жинақ /қазақ тілінде /Астана, 2016. – 37 б.
- Подойникова Л.П. Дети и насилие в семье: история и современность // Психология. – 2003. Вып. 2. – С. 14-17.
- Рубинштейн Н. Что такое насилие? / Рубинштейн Н. 2012 г. [Электронный ресурс]. – Электр.дан. – Режим доступа: <http://www.rubstein.ru/lib/nasilie.html>.
- Тату Ванханен. Этнические конфликты.
- Тарасевич Е.В. Последствия насилия над детьми (профилактика и лечение): методические рекомендации. – М.: Салвия, 2001. – 34 с.
- Технологии социальной работы с различными группами населения: учебное пособие / Под ред. проф. П.Д. Павленка. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 272 б.
- Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандарты /Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Республикалық құқықтық ақпарат орталығы» ШЖҚ РМК, 2012. [Электрондық ресурс]. Электр.дер. Қол жеткізу режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214_#z0.
- Циммер Карл. Эксперт патологий человеческой природы/ Карл Циммер. [Электронный ресурс]. Электр.дан-Режимдос-тупа: http://www.nytimes.com/2011/11/29/science/human-natures-pathologist.html?pagewanted=1&_r=2&ref=science4.
- Конфликты. /Т.Ванханен – М., 2014. – 288 б.

Lenor Walker. Battered Women. – New York: Harper & Row, 1980 ed, – 288 p.

Vernon R. Wiehe. Understanding Family Violence: Treating and Preventing Partner, Child, Sibling and Elder Abuse, SAGE Publications, California: 1998. – 228p.

Walters W., Park A. Social motivation, dependency, and susceptibility to social influence. 1964. – Vol.1. – P. 231-276.

References

Berkovic L. (2001) Aggression. Prichiny, posledstvia i kontrol [Aggression. Causes, consequences and control]. P. 512 (in. Russ)

Cimmer Karl. (2011) Ekspert patologii chelovecheskoi naturi [The expert of the pathologies of humannature] http://www.nytimes.com/science/human-natures-pathologist.html?pagewanted=1&_r=2&ref=science4.

Komitet po Praboboi statistike i specialnym ucheta GP RK. (2017) [statistical Analysis statistical data on the state of juvenile delinquency and against them for the 2016-2017 year]. P. 18

Leichenko E.F. (2005) Proishoschdenie gosudarstva: dogobornaia teoria I nasilia [The origin of the state: contract theory and the theory of violence]. P. 21 (in Irkutc)

Morozoba E. Iznasilovanie i seksualnoe nasilie: zakonodatelstvo, psihologia i socialnie prichiny [Rape and sexual violence: legislation, psychology and social causes]. 2009. P. 141.

Nikolaeva S.B. Nasilie nad detmi b seme (1999) [Domestic violence against children]. Regional Polit. Pp. 79-83.

Podoinikoba L.P. (2003) Deti i nasilie b seme: istoria i sobremennost [Children and domestic violence: history and present]. Pp. 14-17.

Qazaqstan Respublikasy ultyq ekonomika ministrlygi Statistika comiteti. (2016)

[Sample study of violence against women in Kazakhstan]. P. 37

Rubinhtein N. chto takoe nasilie? [What is violence?] <http://www.rubstein.ru/lib/nasilie.html>.

[Technologies of social work with different population groups]. P. 272.

Rudneba M. Pablenok.P.D (2010) Tehnologii socialnoi raboti s razlichnimi gruppami naselenia [Technologies of social work with different population groups] pp. 264.

Turmistik zorlik-zombilik kurbandarina arnauili alemettik kizmetter korsetu standarty (2014) [Department of justice of South Kazakhstan region summed up the results of the 1st half of 2014] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214_#z0.

Tatu Banhanen. (2014) Etnicheskie konflikti. [Ethnic conflict.]. Pp. 288.

Tarasebich E.B. (2001) [Consequences of child abuse (prevention and treatment)]. P. 34 c.

[Technologies of social work with society], 215 p. Pablenka P.D. (2009) Tehnologii socialnoi raboti s razlichnimi gruppami naselenia

Vernon R. Wiehe. Understanding Family Violence: Treating and Preventing Partner, Child, sibling and Elder Abuse, SAGE Publications, California: 1998, 228 p.

Walters W., Park A. (1964) Social motivation, dependency, and susceptibility to social influence. –Vol.1. – P. 231-276.

Zabelina T.A. (2001) Schenshina i nasilie. [Woman and violence]. P. 105.